

نقش کتابخانه ملی ایران در تولید دانش

• دکتر ابراهیم افشار زنجانی^۱

عضو هیئت علمی گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه اصفهان

چکیده

تولید علم، مانند سایر تولیدات حاصل کار اجتماعی، در عصر پیچیده ما ساز و کارهایی لازم دارد، به ساخت‌ها و زیرساخت‌های نیازمند است تا بتوان تحقیقات متعدد و گسترده را همزمان پیشبرد. در این میان کتابخانه‌های ملی در اکثر موارد به‌طور غیرمستقیم و در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی به صورت مستقیم در چرخه تولید دانش نقش مهمی را ایفا می‌کنند. در حقیقت گردآوری انتشارات ملی و سایر منابع، پشتیبانی از خدمات کتابداری در سطح ملی و نیز گردآوری منابع مرجع و ارائه خدمات بهینه به کاربران، به ویژه پژوهشگران به عنوان فعالیت‌هایی واسط و تاثیرگذار در تولید دانش مطرح هستند.

کلیدواژه‌ها: کتابخانه ملی، پشتیبانی از خدمات کتابداری، تولید علم

«جامعه مبتنی بر دانش»^۲ و «جامعه دانش محور»^۳ تعبیرهای دیگری هستند که اهمیت تولید دانش را می‌رسانند. در ایران نیز طی سال‌های گذشته این مفاهیم به تکرار در رسانه‌ها عنوان می‌شود و هر از گاه خبر افزایش سهم هرچند ناچیز دانشمندان ایرانی را در تولیدات علمی جهان با افتخار به اطلاع جامعه می‌رسانند و به علاوه، به صورت فزاینده مقامات کشور بر اهمیت تولید علم در کشور تأکید می‌کنند و آرزومند سرآمد و مرجع علمی جهان شدن ایران را در سر می‌پروراند.

برای تولید علم مانند سایر تولیدات حاصل کار اجتماعی در عصر پیچیده ما، ساز و کارهایی لازم است؛ به ساخت‌ها و زیرساخت‌هایی نیاز است تا بتوان تحقیقات متعدد

تولید دانش، این ترکیب بدیع که چندان زمانی از ضرب آن نمی‌گذرد، به نظر می‌رسد در حال حاضر دغدغه بزرگی را تشکیل دهد. دولت‌ها و ملت‌هایی که ظاهراً به‌تازگی از نقش پژوهش در برقرار کردن تعادل اقتصادی، افزایش قدرت سیاسی و نظامی، نفوذ فرهنگی و در نهایت رفاه و بهزیستی مردم خود آگاه شده‌اند، اهتمام بسیاری برای «تولید دانش» به کار می‌زنند. آنها پول‌های معتنا بهی را - به نسبت بودجه‌های لاغر خود - صرف ترویج و تشویق پژوهش می‌کنند و آن را به مضمونی نسبتاً مستمر در ادبیات رسانه‌ای خود در آورده‌اند. تولید دانش نو امروزه در انتشارات، به‌ویژه به صورت مقاله در مجلات تخصصی عالمانه و به طور اخص مجلات تخصصی بین‌المللی نمود می‌یابد. مفاهیمی نظیر

کتابخانه‌ها در دانشگاه‌ها و سازمان‌های تحقیقاتی یک واحد خدمت‌رسان هستند، اما خدمتی که ماهیت استراتژیک دارد، زیرا تامین‌کننده آن چیزی هستند که دستمایه تولید دانش است

و گسترده را هم‌زمان در کشور پیش‌برد. طبعاً مولدان اصلی دانش نو در کشور پژوهشگران دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی دولتی و خصوصی و پژوهشگران مستقل هستند. برای پشتیبانی اطلاعاتی از این پژوهشگران کتابخانه‌ها یا مراکز خدمات اطلاعاتی متعدد وجود دارد که مأموریت آنها گرد آوردن و سامان دادن و ذخیره و در دسترس قرار دادن دانش موجود است. سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود و موضوع این نوشته است آن است که با وجود این کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، کتابخانه ملی کشور در این رابطه چه می‌کند و نقش ویژه آن در تولید دانش نو چیست؟ آیا کتابخانه ملی تنها یک موزه و بنای آن یک یادمان ملی برای فخر ورزیدن است؟ و یا آنکه چیز مفید و منحصر به فردی در مسیر تولید علم از آن حاصل می‌شود؟

در پاسخ به سؤال فوق، نخست باید گفت که اصولاً نقش کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی در تولید دانش غیر مستقیم است؛ بدین معنی که کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی خود در وهله نخست به پژوهش و تولید دانش اشتغال ندارند. ماهیت نقش کتابخانه‌ها از هر نوع و با هر نام، میانجی‌گرانه^۴ و تسهیل‌گرانه^۵ است؛ میانجی‌گری میان تولیدکنندگان «پیام‌های مضبوط»، از جمله دانش و استفاده‌کننده نهایی از آنها و تسهیل ارتباط میان آن دو است. کتابخانه‌ها در دانشگاه‌ها و سازمان‌های تحقیقاتی یک واحد خدمت‌رسان هستند، اما خدمتی که ماهیت استراتژیک دارد، زیرا تامین‌کننده آن چیزی هستند که دستمایه تولید دانش است. کتابخانه‌های ملی افزون بر کارکرد عام سایر

کتابخانه‌ها، شماری کارکرد ویژه دارند. موريس لاین، از صاحب‌نظران و نویسندگان بنام کتابداری فعالیت‌های کتابخانه‌های ملی را به چهار گروه تقسیم می‌کند: (۱) وظایف مربوط به انتشارات ملی و مجموعه‌سازی؛ (۲) ارائه خدمات در سطح ملی (۳) برنامه‌ریزی و نظارت در سطح ملی؛ و (۴) رهبری ملی. دو وظیفه نخست احتمالاً در نزد خوانندگان شناخته شده‌تر است. (لاین، ۱۳۸۵، ص ۱۵۲۷) تقریباً همه ما می‌دانیم کتابخانه‌های ملی می‌کوشند انتشارات ملی را جمع‌آوری و از آنها حفاظت کنند. کتابخانه‌های ملی به موجب قانون، حق دارند یک یا چند نسخه از انتشارات کشور خود را به رایگان از ناشران دریافت دارند. اما وظیفه گردآوری و مجموعه‌سازی کتابخانه‌های ملی همواره به همین‌جا ختم نمی‌شود. بسیاری از کتابخانه‌های ملی به جد می‌کوشند آثاری را نیز که در خارج از کشورشان درباره کشور منتشر می‌شود، گردآورند. علاوه بر این دو، کتابخانه ملی ایران گردآوری تمام آثار ایرانیان خارج از کشور را نیز از وظایف خود می‌داند. غیر از اینها، کتابخانه‌های ملی دارای کتابخانه‌ها یا مجموعه‌های موسوم به مرجع هستند که آثار مهم و پایه در انواع دانش‌ها، اعم از انتشارات داخلی و خارجی در آنها گرد می‌آید و در سالن‌های مطالعه مستقیماً در دسترس مراجعان قرار می‌گیرد. مجموعه مرجع کتابخانه ملی ایران در ساختمان جدید آن از چهار سالن مجلل در دو طبقه تشکیل شده است که در آن هزاران جلد کتاب عمدتاً به زبان‌های فارسی، انگلیسی و عربی در موضوع‌های مختلف به صورت منظم بر روی قفسه‌ها قرار دارند و مستقیماً در دسترس مراجعان به

جمع‌آوری انتشارات ملی توسط کتابخانه‌های ملی محدود به کتاب نیست. حمل‌های ضبط و انتقال پیام متنوع هستند و به احتمال در آینده نیز بر تنوع آنها افزوده می‌گردد

این سالن‌ها هستند.

جمع‌آوری انتشارات ملی توسط کتابخانه‌های ملی محدود به کتاب نیست. حمل‌های ضبط و انتقال پیام متنوع هستند و به احتمال در آینده نیز بر تنوع آنها نیز افزوده می‌گردد. روزنامه‌ها و مجلات دو محمل قدرتمند چند صدساله هستند. کتابخانه ملی ایران مجموعه بسیار وسیعی از روزنامه‌های کشور دارد که در بخشی مستقل همراه با مجلات نگهداری می‌شود. شما می‌توانید از نخستین روزنامه‌های منتشر شده در ایران در دوست سال پیش تا آخرین روزنامه همان روز را در مجموعه کتابخانه ملی بخواهید و آن را مطالعه کنید. کمتر اهل نظری است که منکر اهمیت روزنامه‌ها و نشریات دیگر در کار پژوهش و تولید دانش در زمینه مطالعات ایرانی باشد. پایان‌نامه‌های تحصیلی نیز یک منبع دیگر اطلاعات پژوهشی هستند که از جمله در کتابخانه ملی ایران گردآوری می‌شوند.

پس از نشریات ادواری، منابع دیداری (نظیر فیلم‌های مستند و سینمایی، عکس، آثار نقاشی) و منابع شنیداری (موسیقی، کلام انسانی، ...) بخش دیگری از تعهد کتابخانه‌های ملی را در مجموعه‌سازی تشکیل می‌دهد. کتابخانه‌های ملی با درایت بسیار به جمع‌آوری این مجموعه‌های خاص می‌پردازند و با این کار خود علاوه بر مساعدت به پژوهش، دارایی‌های ملی هنگفتی نیز به وجود می‌آورند؛ مثلاً کتابخانه بریتانیا دارای مجموعه‌ای بزرگ از ارزشمندترین کتاب‌های خطی فارسی است. شاید جالب باشد بدانید که اخیراً کتابخانه بریتانیا مجموعه کاملی از موسیقی برنامه‌های گل‌ها را که رادیو ایران طی چند دهه (تا دهه ۱۳۵۰) تولید کرد، در مجموعه‌ای به همین عنوان جمع‌آوری کرده است. گردآوری میراث مکتوب گذشته نیز بسیار مورد توجه کتابخانه‌های ملی، حتی در کشورهای با تاریخ کوتاه چند صدساله است. در ایران نیز کتابخانه ملی از دیرباز اهتمام خاصی به گردآوری کتاب‌های خطی داشته است و با دست و دلبازی برای خرید نسخه‌های خطی که کارشناسان آنها را ارزشمند تشخیص می‌دهند، هزینه می‌کند.

در دهه‌های اخیر توسعه چشمگیر فن‌آوری اطلاعات محمل‌های نوین مهمی برای ضبط و انتقال را به وجود آورده‌اند که آنها نیز امروزه بر غنای مجموعه‌های کتابخانه ملی افزوده‌اند و هم‌زمان وظایف آنها را نیز دشوارتر و پیچیده کرده‌اند. آخرین در نوبت ولی نه آخرین در رتبه، منابع آنلاین هستند که امروزه با نام منابع اینترنتی شناخته می‌شوند. این منابع گاه تنها محملی هستند که برخی از مهم‌ترین دانش‌ها

از نظر کتابخانه‌های ملی در آنها یافت می‌شود. در عین حال، این منابع ناپایدار هستند؛ یعنی امروز هستند اما ممکن است فردا نباشند یا دقیقاً به شکل امروز باقی نمانند و در آنها تغییر داده شود. شناسائی، ضبط و حفاظت از آنچه که در قلمرو آنلاین به کار مطالعات ملی می‌خورد و ارزش نگهداری دائمی دارد، رسالت کتابخانه‌های ملی است. کتابخانه‌های ملی به عنوان بخشی از «برنامه ملی حفظ میراث دیجیتال» ضبط و حفاظت از این منابع را عهده‌دار می‌شوند. در ایران نیز سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران فعالیت مشابهی را آغاز کرده است.

خدمت به استفاده‌کننده نهایی در سطح ملی، دیگر عرصه‌ای است که نقش غیرمستقیم کتابخانه‌های ملی در پژوهش و تولید دانش را آشکار می‌سازد. کتابخانه‌های ملی با سابقه، در گذشته ایستگاه اصلی پژوهشگران بوده‌اند. بعدها با پیدا شدن دانشگاه‌های مجهز به کتابخانه‌های بزرگ از میزان مراجعه و اتکا به کتابخانه‌های ملی کاسته شد. با وجود این هنوز کتابخانه‌های ملی در حمایت از پژوهش در علوم انسانی دست بالا دارند و ذخایر غنی آنها- به ویژه در زمینه مطالعات ملی- کم‌رقیب است.

اما خدمت اطلاع‌رسانی در سطح ملی محدود و مشروط به مراجعه شخص به کتابخانه ملی نیست. کتابخانه‌های ملی پیشرفته خدمتی به نام «تحویل مدرک»^۶ دارند که براساس آن به تقاضاهای مردم در سطح کشور و حتی در سطح جهان برای دریافت تصویر مدارک پاسخ می‌گویند. کتابخانه بریتانیا پیشگام این نوع خدمت است. کتابخانه بریتانیا تنها با استفاده از مجموعه‌های اصلی خود در شهر لندن این خدمت را عرضه نمی‌کند. یک مجموعه عظیم از نشریات ادواری علمی آن در خارج از لندن در بوستون اسپا^۷ عهده‌دار خدمتی است که هم منبع درآمد قابل توجهی برای کتابخانه بریتانیا و هم کمک مهمی به تولید علم است. زیرا مجموعه بوستون اسپا محدود به زمینه‌های علوم انسانی نیست، بلکه انواع رشته‌های علوم اجتماعی و فنی و مهندسی و علوم محض را نیز شامل می‌شود. کتابخانه ملی ایران تاکنون چنین سرویسی نداشته است، اما اخیراً به فکر راه‌اندازی آن افتاده است.

پشتیبانی از خدمات کتابداری در سطح ملی

این بخش از نقش کتابخانه ملی در پیشرفت علم و دانشوری در کشور از دید غیر اهل حرفه اغلب پوشیده است. درک اهمیت این خدمات و حجم مساعی‌ای که برای آن به کار

می‌رود، مستلزم شناختن انواع و حجم عملیاتی است که برای این منظور در کتابخانه ملی انجام می‌شود.

وظایفی که کتابخانه ملی برای پشتیبانی از خدمات کتابخانه‌ای در سطح کشور بر عهده دارد، متنوع است. اما بخش عمده آن را می‌توان در مقوله سازماندهی به اطلاعات مربوط به انتشارات کشوری قرار داد. برای داشتن تخمین از حجم کاری که در این رابطه انجام می‌شود، کافی است در نظر آوریم که سالانه چیزی حدود پنجاه هزار عنوان کتاب در کشور منتشر می‌شود. این تعداد را پدیدآورندگان و مترجمان مختلف در موضوعات مختلف و با عناوین مختلف تولید می‌کنند. سازماندهی اطلاعات مربوط به انتشارات به معنی آن است که شناسایی هر واحد از انتشارات در طی سال‌ها و دستیابی به آنها با صرف کمترین تلاش و وقت در سراسر کتابخانه‌های کشور میسر باشد. کتابداران متخصص در کتابخانه ملی که از سرآمدان این حرفه در ایران به شمار می‌روند. طی سال‌ها کار، منابع و ابزارهای متعددی برای این کار تدوین کرده و در اختیار کتابخانه‌های سراسر کشور قرار داده‌اند تا امر سازماندهی اطلاعاتی کتاب‌ها، مجلات و سایر انواع رسانه‌ها در سراسر کشور مطابق با استانداردهای جهانی و به صورت یکدست انجام شود. این منابع و ابزارها متعدددند و معرفی آنها در این مختصر مناسبی ندارد.

علاوه بر این، کتابخانه ملی هر ساله تمامی کتاب‌های کشور را با استفاده از همان ابزارها و منابع و با رعایت استانداردها پیش از آنکه انتشار بیابند، فهرست‌نویسی می‌کند. سایر کتابخانه‌ها از حاصل کار کتابخانه ملی استفاده می‌کنند و دیگر ناچار نیستند جداگانه این فعالیت را انجام دهند. بدین ترتیب، نوعی یکدستی و هماهنگی در سطح ملی در امر پردازش اطلاعات کتاب‌ها و سایر منابع کتابخانه‌ای حاصل می‌شود.

خدماتی که در پشتیبانی از خدمات کتابخانه‌ای توسط کتابخانه ملی ارائه می‌شود، یک خدمت زیربنایی است. در واقع، کار تهیه زیرساخت‌های لازم برای سازماندهی به اطلاعات مربوط به انتشارات بر عهده کتابخانه ملی است. به علاوه از استانداردها و ابزارهای پژوهش که در بالا به آنها اشاره شده می‌توان در سازماندهی اطلاعات به طور عام نیز بهره برد؛ مانند اطلاعاتی که در هر سازمان تولید می‌شود و به چرخش درمی‌آید.

نقش مستقیم در تولید علم

در آغاز این نوشته گفته شد که نقش کتابخانه ملی در

تولید علم غیر مستقیم است. اما این بدان معنا نیست که این کتابخانه مطلقاً در هیچ زمینه‌ای به تولید مستقیم علم نمی‌پردازد. یک رشته وجود دارد که در آن کتابخانه‌های ملی به ترویج و تولید علم می‌پردازند: کتابداری. بخشی از نقش رهبری کتابخانه‌های ملی تولید ادبیات رشته کتابداری است. این کار با انتشار و منابع آموزشی (علاوه بر منابع سازماندهی اطلاعات که در بالا به آن اشاره شد) و انتشار نتایج پژوهش‌های اصیل صورت می‌گیرد. انتشارات کتابخانه ملی ج.ا.ایران سهم این کتابخانه را در این مورد نشان می‌دهد. انتشار یکی از دو سه تخصصی کتابداری، انتشار دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی و انتشار مجموعه‌های مختلف مقالات در زمینه کتابداری و اطلاع‌رسانی از جمله محصولات این دسته از مساعی کتابخانه ملی ایران است. علاوه بر این، کتابخانه ملی ایران برحسب اساسنامه آن، دارای یک بخش ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی است. بر حسب تعریف مقرر است در این بخش پژوهش‌های اصیل در زمینه‌های فوق انجام شود. اقدام به انجام پژوهش در غیر رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی البته در کتابخانه‌های ملی چندان رایج نیست.

نتیجه‌گیری

نقش کتابخانه ملی، همانند سایر کتابخانه‌ها، در تولید علم غیر مستقیم است. وظیفه شکل دادن به مجموعه‌ای را بر عهده دارد که عمدتاً حاوی میراث ملی مکتوب است. کتابخانه ملی همچنین موظف به پشتیبانی از پژوهش در سطح ملی است. کارکردهای تخصصی کتابخانه ملی پشتیبانی از خدمات کتابخانه‌ای در سطح کشور و هدایت آن است. تولید دانش نو توسط کتابخانه‌های ملی محدود به حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی است. در ایران کتابخانه ملی علاوه بر آن، انجام پژوهش در دو عرصه ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی را بر حسب اساسنامه تعهد کرده است.

پی‌نوشت‌ها:

1. e_afshar@hotmail.com
2. Knowledge based
3. Knowledge Oriented
4. Mediator
5. Facilitator
6. Document Delivery
7. Boston Spa

وظایفی که کتابخانه ملی برای پشتیبانی از خدمات کتابخانه‌ای در سطح کشور بر عهده دارد، متنوع است. اما بخش عمده آن را می‌توان در مقوله سازماندهی به اطلاعات مربوط به انتشارات کشوری قرار داد